

«ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ» ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Φωτεινή Δεκάζου – Στεφανοπούλου

Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος δεν απασχολούσε βέβαια τους αρχαίους λαούς, τουλάχιστον με τον τρόπο που προβληματίζει το σύγχρονο άνθρωπο. Στ' αυτή των Ελλήνων ωστόσο πρέπει να είχε φτάσει ο απόηχος του οικολογικού ολέθρου και η μετατροπή των φημισμένων μυκηναϊκών ανακτόρων σε στάχτες και ερείπια, ενώ η συλλογική τους μνήμη εξακολουθούσε να μυθολογεί και να διηγείται πώς τιμωρήθηκε ο ιερόσυλος Ερυσίχθωνας¹ και πώς επέζησε ο Δευκαλίωνας από τον κατακλυσμό και ξαναφτιάχτηκε η κοινωνία².

Πρέπει άλλωστε να δεχτούμε ότι όχι μόνο οι αρχαίοι λαοί αλλά ακόμη και οι πρωτόγονοι είχαν κάποια θετική ψυχολογική στάση απέναντι στον «κόσμο» που τους περιέβαλλε. Και η στάση αυτή, αποτέλεσμα αρχικά του δέους που

1. Σύμφωνα με το μύθο, ο θεσσαλός ήρωας τιμωρήθηκε από τη θεά Δήμητρα με ακόρεστη πείνα επειδή έκοψε τα δέντρα του ιερού άλσους της για να οικοδομήσει ανάκτορο. Αφού έφαγε ό,τι υπήρχε γύρω του, κατέληξε να καταβροχθίσει το ίδιο του το σώμα. Βλ. μ. ά. *Ελληνική Μυθολογία, III (Οι ήρωες. Τοπικές παραδόσεις)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, λήμμα Τριόπας και Ερυσίχθων, P. GRIMAL, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, Θεσσαλονίκη 1991, λήμμα Ερυσίχθωνας, P. DECHARME, *Ελληνική Μυθολογία, II, χ. γ.*, λήμμα Ερυσίχθων, ο εχθρός της Δήμητρας, Αικ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ-ΚΑΡΒΕΛΗ, *Λεξικό της Ελληνικής Μυθολογίας*, Αθήνα 1992, λήμμα Ερυσίχθων.

2. Πρόκειται για την αρχαιοελληνική εκδοχή του μύθου του κατακλυσμού. Εδώ τον αποφάσισε ο Δίας προκειμένου να εξαφανίσει τους γεμάτους ελαττώματα ανθρώπους της εποχής του χαλκού. Θέλησε να σώσει μόνο τον ευσέβη Δευκαλίωνα και τη γυναίκα του, την Πύρρα και τους ζήτησε να κατασκευάσουν μια «κιβωτό» με την οποία και σώθηκαν. Μόλις κατέβηκαν τα νερά ο Δευκαλίωνας και η γυναίκα του αποβίβαστηκαν στις βουνοκορυφές της Θεσσαλίας όπου είχε προσαράξει η κιβωτός τους. Το ζευγάρι ωστόσο δεν μπορούσε να ζήσει μόνο του, χωρίς συντρόφους. Θυσίασε λοιπόν στο Φύξιο Δία και ο θεός τους διαμήνυσε να ρίξουν πίσω τους τα οστά των μητέρων τους. Η Πύρρα ανατρίχιασε με την ιδέα μιας τέτοιας κερσουλιάς. Ο Δευκαλίωνας όμως της εξήγησε πως ο Δίας εννοούσε τις πέτρες, τα οστά της παγκόσμιας μητέρας Γης. Από τις πέτρες που έριξε ο ίδιος γεννήθηκαν άντρες και από τις πέτρες της Πύρρας γεννήθηκαν γυναίκες. Βλ. μ. ά. *Ελληνική Μυθολογία, II (Οι θεοί)*, λήμμα Δευκαλίων, P. GRIMAL, ό.π., λήμμα Δευκαλίωνας, P. DECHARME, ό.π., I, λήμμα Δευκαλίων και Πύρρα, Αικ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ-ΚΑΡΒΕΛΗ, ό.π., λήμμα Δευκαλίων, Κ. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗΣ, *Η Ελληνική Μυθολογία*, Θεσσαλονίκη 1999, λήμμα Δευκαλίων.

προκαλεί το ανεξήγητο, γρήγορα συνδέθηκε με την πρόσληψη της φύσης –και ιδιαίτερα της γης– ως ιερής. Στην ιερή βίβλο των Ελλήνων, την ησιόδεια Θεογονία, η θεοποιημένη γη, η θεά Γαία, βρίσκεται στην αρχή των όντων. Αποτελεί την πηγή των κοσμογονικών δυνάμεων που δημιουργήσαν την πλάση. Αλλά οι πρόγονοί μας δεν σταμάτησαν στην ιερότητα της γης. Στο νου τους ιερά ήταν και όλα τα επιμέρους στοιχεία της φύσης, όλες οι πτυχές και οι εκφάνσεις του οικοσυστήματος. Τα σπήλαια, τα ποτάμια και οι πηγές, οι λίμνες και τα δάση, τα δέντρα και τα βουνά – ιδιαίτερα οι κορυφές τους– τα λογής λογής ζώα, όλα θεωρούνταν ιερά. Όλα ήταν θεοποιημένα. Αυτή η θεοποίηση της φύσης σίγουρα δημιούργησε κάποια συναισθήματα που σήμερα θα αποκαλούσαμε «περιβαλλοντικές ευαισθησίες»³. Και οι θεοί, ως τμήμα και αυτοί της φύσης, δίνουν ιερό περιεχόμενο στην προστασία του περιβάλλοντος⁴.

Ιδιαίτερα αυξημένες ήταν οι ευαισθησίες όταν είχαν να κάνουν με τόπους που η σχέση τους με το θείο ήταν πιο κοντινή, πιο στενή, πιο άμεση, με τόπους δηλαδή που είχαν αφιερωθεί στη θεότητα. Τέτοιοι τόποι γίνονταν αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας, φροντίδας και προστασίας. Οι ανθρώπινες παρεμβάσεις ρυθμιζόνταν περιοριστικά και ελέγχονταν σχολαστικά. Και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις αυτές αφού οι Έλληνες δεν σταματούσαν να πλάθουν, να δημιουργούν, να διαμορφώνουν νέες εκφάνσεις και νέες εκδοχές του θείου.

Τους τόπους αυτούς, που τους «ανακάλυψαν» μετά την αποσύνδεσή τους από το λατρευτικό σπήλαιο⁵, τους αποκαλούσαν «τεμένη». Η λέξη προέρχεται από το ρήμα «τέμνω» και παρέπεμπε σε αποκομμένα «τμήματα» εδάφους, διακριτά από τις άλλες εκτάσεις. Ο Όμηρος, πρώτος, μας πληροφορεί για τεμένη που αποτελούσαν ιδιοκτησίες θεών⁶. Πολλούς αιώνες αργότερα, ο Πausανίας αναφέρεται συνεχώς σε ιερά άλση, ιερούς χώρους, γη αφιερωμένη στο θείο, κοσμημένη με ναούς, βωμούς και λατρευτικά αγάλματα. Το κοινό και χαρακτηριστικό γνώρισμα των τόπων αυτών, όπως συμπεραίνει κανείς από τις περιγρα-

3. Ο Ευριπίδης, για παράδειγμα, στον *Ίωνα*, 714 επ., αναφέρεται με δέος στις δυο ιερές κορυφές του Παρνασσού, τιμάρια η μια του Βάκχου και η άλλη του Φοίβου. Πρβλ. *Φοίνισσες*, 226 – 228. Αλλά και ο Σοφοκλής στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*, 668 – 706 περιγράφει το ιερό δάσος του Διονύσου με τις πυκνόφυτες ρεματιές και τις αστείρευτες πηγές του Κηφισού.

4. Βλ. Ειρήνη ΒΑΛΛΕΡΑ και Μαρία ΚΟΡΜΑ, «Το περιβάλλον και η αρχαιότητα». *Αρχαιολογία*, 35 (1990), σελ. 48 επ. και S. ADAM, «Environnement et droit dans l'antiquité grecque», *Symposion* 1999 (2003), *passim*.

5. Βλ. μ. α. S. MARINATOS, "The cult of the Cretan caves", *Review of Religions* 5 (1940 – 41), σελ. 129 επ.

6. Βλ. Όμηρος, μ. 346 επ. «ει δέ κεν εις Ιθάκην αφικοίμεθα, πατρίδα γαίαν, | απψά κεν Ηελίωι Υπερίονι πίονα νηόν | τεύξομεν, εν δε κε θείμεν αγάλματα πολλά και εσθλά», ζ 293 επ. «δήςεις αγαλόν άλλος Αθήνης άγχι κελεύθου | αιγείρων» και Ψ 148 επ. «Σπερχεί', άλλως σοί γε πατήρ ηρησατο Πηλεύς, | κεισέ με νοστήσαντα φίλην ες πατρίδα γαίαν | σοί τε κόμην κερείην ρέξειν θ' | ιερήν εκατόμβην, | πεντήκοντα δ' ένορχα παυ' αυτόθι μηλ' | ιερείσειν | ες πηγάς, όθι τοι τέμενος βωμός τε θυής».

φές της «Περιήγησης», είναι ότι όλοι βρίσκονταν σε περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους με οργιώδη βλάστηση, ρυάκια, ποτάμια, λίμνες, πηγές, κρήνες⁷. Όπου νερό, εκεί και βλάστηση. Στο λαϊκό φαντασιακό άλλωστε οι νερότοποι είναι ταυτισμένοι με την επιβίωση καθώς αποτελούν το ύψιστο κριτήριο επιλογής ενός τόπου για μόνιμη εγκατάσταση⁸. Ο Πανσανίας μιλά με θαυμασμό για το Χρυσορρόα, που δεν σταματούσε ποτέ να ρέει στην Τροιζηνία, στο ιερό του Δία Σωτήρα⁹ και για τον ποταμό Εράσινο στην Τεγέα¹⁰. Το ιερό του Ποσειδώνα στον Ισθμό είχε ιδρυθεί σε περιοχή με πυκνές συστάδες κουκουναριών¹¹ ενώ άλση με κυπαρίσια περιέβαλλαν το ναό του Δία στη Νεμέα¹² και το ναό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Λυκώνη της Τεγέας¹³. Ο Όμηρος περιγράφει τον Εύμαιο να οδηγεί τον Οδυσσέα στη μαρμαρένια βρύση του Ίθακου που περιβαλλόταν από ένα άλσος με λεύκες. Εκεί βρισκόταν και ο βωμός των Νυμφών όπου θυσίαζαν οι διαβάτες¹⁴. Ανάλογη είναι και η ομηρική περιγραφή του τοπίου στην Αυλίδα¹⁵.

Είναι λοιπόν φανερό ότι οι διατάξεις που απαγόρευαν την αποψίλωση της βλάστησης και την καταστροφή του περιβάλλοντος γενικότερα, απέκτησαν ιδιαίτερη «οικολογική» σημασία. Στις περιπτώσεις των ιερών τεμενών μάλιστα η καταστροφή του φυσικού και η βεβήλωση του ιερού εννοιολογικά ταυτίζονταν. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το φυσικό κάλλος και η ευσέβεια αντάμιοναν, συμπλέκονταν α ξεχώριστα και δημιουργούσαν, διαμόρφωναν ένα ενιαίο, αδιαίρετο και αξεδιάλυτο όλο. Το «περιβαλλοντικό», το «οικολογικό» αιτούμενο κατοικούσε στις θρησκευτικές απαγορεύσεις. Γι' αυτό και είχαν ιδιαίτερη σημασία οι περιορισμοί της υλοτόμησης ή της θήρας.

Τέτοιους περιορισμούς συναντά κανείς κυρίως στις περιπτώσεις των μισθώσεων των ιερών τεμενών –πρακτική πολύ συνηθισμένη– όπου με τρόπο σχεδόν πανομοιότυπο οι εκμισθωτές φρόντιζαν να προστατεύσουν τη γλωρίδα των

7. Βλ. μεταξύ άλλων Φ. ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Πανσανίων Λατρευτικά*, Αθήνα 2000, Passim.

8. Βλ. Χ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, «Και επί κρήνην αφικοντο» στις *Επτά Ημέρες*, Καθημερινή 14.4.2002.

9. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 31. 10.

10. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 24. 6.

11. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 1. 7: «Ελθόντι δε ες του θεού το ιερόν (...) πιτύων δένδρα εστί πεφτυεμένα επί στοίχου, τα πολλά ες ευθύ αυτών ανήκοντα»

12. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 15. 2: «κυπαρίσιων τε άλσος εστί περί τον ναόν».

13. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 24. 5.

14. Όμηρος, ρ 210 επ. «αμφί δ' άφ' αιγείρων υδατοτρεφείων ην άλσος | πάντοσε κικλοτερές, κατά δε ψυχρόν ρέεν ύδαρ | υνόθεν εκ πέτρης. Βωμός δ' εφύπερθε τέτυκτο | νυμφάων, όθι πάντες επιωρέζεσκον οδίται».

15. Όμηρος, Β 305 επ. «ημείς δ' αμφί περί κρήνην ιερούς κατά βωμούς | έρδομεν αθανάτοισι τεληέσσας εκατόμβας, | και ημ υπό πλατανίστωι, όθεν ρέεν αγλαόν ύδαρ».

ιερών εκτάσεων από την αδιαφορία ή την πλεονεξία των μισθωτών που αλόγιστα επιζητούσαν να μεγιστοποιήσουν τις προσόδους τους. Έτσι, κάθε φορά που δίδονταν σε μίσθωση τεμένη, το δικαίωμα της ελεύθερης χρήσης του ακινήτου καθώς και το δικαίωμα της ακώλυτης απολαβής των καρπών περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό. Ο μισθωτής, για παράδειγμα, αναλάμβανε την υποχρέωση να μην επιτρέψει στα κοπάδια να μπαίνουν στο μισθωμένο δάσος¹⁶ να αφήνει να μεγαλώνουν τα μικρά φυτά και να μην τα κόβει ανεξάρτητα αν του δημιουργούσαν προβλήματα στις καλλιέργειες ή να μην κόβει δέντρα ή κλαδιά¹⁷ εκτός από εκείνα που έπρεπε να παραδώσει στους εκμισθωτές, όταν βέβαια είχε συμφωνηθεί η πληρωμή του μισθώματος σε είδος. Σε μερικές περιπτώσεις απαγορευόταν ακόμη και η χωματοληψία¹⁸.

Η απαγόρευση της εισόδου ζώων στα μισθωμένα ιερά δάση ειδικότερα εφαρμοζόταν κατά τρόπο πάγιο σε κάθε περίπτωση μίσθωσης τεμένου στις ελληνικές πόλεις και η παραβίασή της φαίνεται ότι είχε σοβαρές συνέπειες για το μισθωτή. Αρκεί να αναφέρουμε το περιεχόμενο τριών επιγραφών που έτυχε να διασωθούν. Μια, χιακή, προσδιορίζει τον κύκλο των προσώπων που θα μπορούσαν να ενέχονται, άμεσα ή έμμεσα, σε μια τέτοια «ασέβεια»¹⁹. Μια άλλη, της Ηράκλειας, προβλέπει ότι, αν κάποιος εισέλθει στην ιερή γη ή αφήσει τα κοπάδια να βοσκήσουν σε αυτήν ή πάρει από τα γεννήματά της, ο μισθωτής έχει δικαίωμα να τον καταδικάσει ο ίδιος και να εισπράξει το πρόστιμο που θα του

16. Βλ. την επιγραφή των Κλυτιδών, Β II, στ. 21 – 23: «ουκ] ἔξεστι οὔτε νέ[μειν ὅσα νόμο_ς εστίν] επιβάλειν οὔτε ὅσα νόμος εστί] νέμεσθαι εἰς τῆν ἀγῆν». Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από τον B. HAUSSOULLIER («Inscriptions de Chio», *Bulletin de Correspondance Hellénique* II, σελ. 242 επ.) και τους A. PLASSART και Ch. PICARD («Inscriptions d' Éolide et d' Ionie», *Bulletin de Correspondance Hellénique* XXXVII, σελ. 205 επ.). Μνημονεύεται επίσης από τον Ch. MICHEL (*Recueil d' Inscriptions Grecques*, σφ. 1359), τους R. DARESTE – B. HAUSSOULLIER – Th. REINACH (*Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, XIII, σελ. 255) και τους H. COLLITZ και F. BECHTEL (*Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, III, 2, σφ. 5661).

17. Βλ. R. DARESTE – B. HAUSSOULLIER – Th. REINACH, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, XIII, σελ. 253 στ. 13 – 14 «Δένδρα ἡμερα μη κόπτειν» και XII σελ. 204, στ. 128 – 130 «ή των δενδρέων τι κόπτῃ η θραύῃ η πριωῖ η άλλο τι συνῆται...».

18. Βλ. R. DARESTE – B. HAUSSOULLIER – Th. REINACH, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, XIII, σελ. 238, στ. 27 – 29 «τῆν δε γῆν τῆν εκ τῆς γεωρουχίας μη ἐξείνε ἐξάγειν μηδενί ἀλλ' η εἰς αὐτό το χωρίον» και σελ. 236, στ. 9 – 11 «τῆν δε ἰλὺν και τῆν γῆν μη ἐξέσω ἐξάγειν τοὺς μισθωσαμένους μήτε εκ του Θεσίου μήτε εκ των άλλων τεμενων, μηδέ τῆν ὑλῆν άλλωσ' η ται χωρίω».

19. Βλ. Γ. ΖΩΛΩΤΑΣ, «Χιακών και Ερυθραϊκών επιγραφών συναγωγή», *Αθηνά* XX, σελ. 188: ...[εν τ] οἰς ἀλσ[εῖν μη πομαίν]ε(ν)ν μηδέ κοπρ[έδε (ι)ν]. ἦν δε πομαίνῃ [ή υ] φορβῆ η βο(υ)κολή, [ο ἰδών] κατειπάτω πρ[ος] το(υ)ς βασιλέας αγ[νός] προς το(υ) θεο(ύ). ται δε π[οι] μαινοντι η υφορβέοντι η βο(υ)κολέοντι η[μ]ιεκτον ἰθυνα ἔσω [κατ]ά [κ]τήνος ἕκαστο[ν]. ἦν δε κοπρεδων αλ[ισ]κηται, πέντε στατή[ρ]ας οφειλέτω αγνός προς το(υ) θεο(ύ). ἦν δε ο ἰδών μη κατειπει, πέντ[ε] στατή[ρ]ας οφειλέτ ω ατός ται θεώ...».

επιβάλλει²⁰. Μια τρίτη, της Αμοργού, επιτάσσει με λιτό, περιεκτικό και αυστηρό ύφος, την απαγόρευση της βοσκής στα ιερά τεμένη²¹. Ανάλογες διατάξεις βρίσκουμε στις περισσότερες ιερές μισθώσεις.

Και δεν προστατεύονταν μόνο τα σχετικά μικρά τμήματα εδαφών που χαρακτηρίζονταν ως «τεμένη». Τεράστιες εκτάσεις γης ήταν αφιερωμένες σε θεούς και τύχαιναν ανάλογης προστασίας. Οι ιερές ελιές της Αθήνας, αφιερωμένες στην Αθηνά, προστατεύονταν. Όποιος τολμούσε να κόψει μια, έστω, από αυτές ή και να εκχερσώσει κάποιο γερασμένο, άκαρπο πλέον, κουφάρι θα παραπεμπόταν στον Άρειο Πάγο και θα καταδικαζόταν σε θάνατο²². Ο «ιερός» ή «Φωκικός» πόλεμος του 356 ξεκίνησε με την «ανίερη» καλλιέργεια των εδαφών της ιεράς Κίρρας γύρω από το μαντείο των Δελφών από τους «ιερόσυλους» Φωκείς του Φιλόμηλου²³. Το νησί της Δήλου, ολόκληρο, ήταν ιερό του Απόλλωνα και σαν τέτοιο όφειλε να είναι «καθαρό». Τάφοι έπρεπε να απομακρυνθούν και απομακρύνθηκαν. Ετοιμοθάνατοι και ετοιμόγεννες γυναίκες που θα το μίαιναν έπρεπε να μεταφερθούν αλλού και μεταφέρθηκαν²⁴.

Η «ρύπανση» του περιβάλλοντος, η τόσο βλαπτική για τον άνθρωπο μπορούσε ωστόσο να προκληθεί και από την οργή των θεών. Παράδειγμα το μίasma του φόνου – μια ιδιαίτερη μορφή μόλυνσης της ατμόσφαιρας – που, όσο ο φονιάς παρέμενε ασύλληπτος η αδικαστος «επικάθιζε» στην πόλη²⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι τα φονικά δικαστήρια της Αθήνας συνεδρίαζαν στο ύπαιθρο ώστε αυτό το μίasma, που μπορούσε να ρυπάνει όλους όσους βρίσκονταν στο χώρο, να φεύγει, να «εξαερώνεται».

Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η όποια «οικολογική» συνείδηση των Ελλήνων, αν μπορούμε να μιλήσουμε για τέτοια, απέρρεε από τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις και την πίστη τους στην ιερότητα των στοιχείων της φύσης. Θρησκεία και «οικολογικές ανησυχίες» ανταμώνουν στην αρχαιοελληνική γη και αφήνουν τα χνάρια τους στα σταυροδρόμια των ιερών τεμένων.

20. Βλ. R. DARESTE – B. HAUSSOULLIER – Th. REINACH, *Recueil des Inscriptions Juridiques Grecques*, XII, σελ. 204, στ. 128 – 130: «αι δε τις κα επιβηι η νεμει η φέρει τι των εν ται ιαράι γαι η των δενδρών τι κόπτηι η θρεύηι η πριωί η άλλο τι συνήται, ο μεμισθωμένος εγδικαξήται ως πολιτών, και ότι κα λάβει, αυτός εξεί».

21. Βλ. J. DELAMARRE, «Location du domaine sacré de Zeus Téménites», *Revue de Philologie*, XXV, σελ. 167, στ. 35 επ. «πρόβατα δε μη εξέστω εμβιβάσκων εις το τέμενος μηδενί...». Βλ. και J. PARTSCH, *Griechisches Bürgschaftsrecht*, I, Leipzig 1909, σελ. 119 επ.

22. Λυσίας, Αρεοπαγίτικός, περί του σηκού, *passim*, Αθηναίων Πολιτεία, 60. 2. Βλ. J. FARSEDAKIS, «Θανάτωι ζημιούν», *Contribution à l' étude du droit criminel athénien à l' époque classique*, Strasbourg 1978, σελ. 176 επ.

23. Διόδωρος Σικελιώτης, 16. 25. 2.

24. Θουκυδίδης, 3. 104.